

ГЛАВА 1

ФЕТИШИЗЪМ И ТОТЕМИЗЪМ КУЛТ КЪМ ЖИВОТНИТЕ

Преди да разгледаме фетишизма и тотемизма в египетската религия, необходимо е да обясним тези две явления. Понятията, обозначаващи с двата термина, са много тясно свързани помежду си. Когато говорим за фетишизъм, трябва да имаме предвид, че "научното значение на този термин е: почитане на фетиши, т.е. на материални предмети, вещи; чувствено възприемане на обекти от природата или изработени от хората, чиято суеверна фантазия им приписва свръхестествени сили и способности"¹.

Фетишизмът - една от най-старите форми на религията - е присъщ в по-голяма или по-малка степен на всички народи. На теорията на фетишизма е посветена значителна по количество научна литература, затова тук няма да се спираме на въпроса за неговото възникване и отношението му към анимализма, магията и други елементи на религията².

Тотемизмът е много близък до фетишизма и също е една от най-старите форми на религията. Опит за изследване на тези две религиозни форми е трудът на Г.П. Францев "У истоков религии и свободомыслия" (М.-Л., 1959), в който е използван богат, но познат египтологичен материал. По същество тази книга представлява разширена преработка на изследването на

същия автор "Фетишизм и проблема происхождения религии" (М.-Л., 1940).

На тотемизма също е посветена значителна по обем литература, в която се предлагат различни обяснения за произхода на явлениято. Разбира се, научно обяснение на генезиса и същността на тотемизма може да бъде направено единствено чрез материалистичната интерпретация на историята на най-древното човско общество. "Източниците и основата на тотемистичните вярвания имат социален характер. Централната идея на тотемизма - идеята за колективните предци и груповото, колективно родство между хората и животните (тотемите), възниква исторически като процес, отразяващ специфичните особености на ранното родово общество. Съществувала е структура на кръвно родство между обществените групи, в чието форма се е развивало исторически тяхното обществено производство"³.

"Тотемите образуват света на митичните прародители на обществените групи (родовете), на тотемичните прародители с двойствена (полуживотинска - получовешка) природа. Образът на тотемичния прародител възниква като религиозно отражение на обществената структура, която в родовото общество е структура на родословното дърво"⁴. Следвайки разсъжденията на Видман, друг наш съотечественик пише: "Подобно на останалите народи, в културното си развитие и египтяните някога са се намирали на онова стъпало, когато човек стои безпомощно сред заобикалящата го девствена природа, чувствайки се напълно зависим от нея. В многообразните предмети и явления от природата, (особено в необяснимите), първобитните обитатели на нилската долина виждат проявите на могъщи тайнствени сили, ту благотелни, ту пагубни за човека... Тази насока на първобитното мислене, която довежда древните египтяни до фетишизирано обожествяване на предметите и явленията от заобикалящата ги природа, представлява благоприятна предпоставка за възникване на религиозното почитане на различни животни".

1. Фетишизъм и тотемизъм

Посочвайки по-нататък, че между поведението на животните и хората има много общи неща и че това очевидно сходство е било осъзнато от човека, авторът стига до извода за пораждаване на култ към животните въз основа на посочените обстоятелства⁵. В това обяснение всичко е правилно, с изключение на схващането на автора, че първопричината за възникване на култа е ниската степен на културно развитие. По същество това е само една от брънките на веригата. В крайна сметка всички явления в духовната и идеологическата сфера, в това число и нивото на културно развитие на обществото, се предопределят от икономическата база.

След тези предварителни бележки от общ характер, да се върнем към фактите от египетската история⁶.

Науката не разполага с веществени свидетелства от епохата преди създаването на династиите, но източниците от времето на обединения Египет дават пълна възможност да се погледне и в додинастичното минало.

Фетишизмът в страната "се предава от поколение на поколение от най-древни времена и след това, във времето на теологични спекулации, се подлага на стилизации и видоизменения, но никога не изпада в забвение"⁷. Култът към животните и тяхното обожествяване, просъществували в додинастичен Египет в продължение на хилядолетия, несъмнено произлизат от тотемизма преди династиите. Подобно становище изразява К. Цете⁸. Но някои твърде ерудирани и авторитетни египтолози, обогатили науката с много ценни трудове по въпросите на египетската религия, отричат наличието на фетишизъм и тотемизъм в страната, без да отричат култа към животните⁹.

В дълбока древност на територията на Египет са съществували около 40 независими нома, т.е. територии, в които са живеели човешки общества от типа на племенните, достигнали една и съща степен на докласово развитие. Типични форми на религията в подобни социални организми, както свидетелства опитът на цялата световна история и етнография, са фетишиз-

Религията на Древен Египет

мът и тотемизмът, и нямаме никакви основания да смятаме, че историческото развитие на египтяните не е било подчинено на общовалидните закономерности на историческия процес.

В обединен Египет "религията... е резултат от сливане на първоначално независимите един от друг племенни култове. Всеки град си имал божество във вид на материален фетиш, но много по-често с образ на животно"¹⁰. С други думи, политеизмът на обединен Египет е напълно закономерно следствие от сливането на местните номови религии на додинастичния Египет, чиято главна форма били фетишизмът и тотемизмът.

К. Цете отбелязва, че идолите на божествата от някои номове в обединен Египет са култови изображения на обожествени животни¹¹. Номовете и градовете били толкова силно свързани със своите богове-животни, че гърците в много случаи ги назовавали с техните имена: Ликополис, Леонтополис, Гиераконпол, Крокодилопол и т.н.¹².

Различията между додинастичния тотемизъм и култа към животните в древен Египет по принцип не са особено значителни: докато на тотема не се кланят и той е "роднина" на племето или общността, то на обожественото животно се молят и в редица случаи това божество е "приближено" на фараона: "Свещената птица каня - богинята Нехбет - е била почитана като майка на фараона, а дивата крава - като негова дойка и възпитателка"¹³. В редица случаи тотемизмът и култът към животните така се доближават, че няма място за никакво съмнение: това са явления от един и същ порядък.

В забележителния си труд "Der Gotterglaube im Alten Agypten", в главата за култа към животните, Х.Кеес категорично отхвърля тотемизма и привежда много интересни (и в редица случаи безспорно правилни) обяснения защо в една или друга местност е възникнал култ към конкретно животно. Обясненията се свеждат до позоваване на географските (в най-широкия смисъл на думата) особености на местността. Но ако природните условия служат за напълно задоволително обясне-

1. Фетишизъм и тотемизъм

ние на причините за избор на конкретно животно от човека, което да бъде издигнато в култ, те са безсилни да обяснят защо той в хода на историческото развитие е бил принуден въобще да прибегне до култ към животните.

При повечето народи фетишизмът и тотемизмът изчезват в процеса на историческото развитие, оставяйки само някои фрагментарни следи. В Египет култът не само че не изчезва, но проявява и необичайна жизненост - запазва се и след като страната загубва независимостта си, включително и по време на римското господство.

Началото на култа към животните в додинастичен Египет се отнася към много дълбока древност. Той се проявява под формата на обожествяване на живо животно и преклонение пред неговото изображение, или пред *антропоморфно** божество с част от тяло на животно. Някои животни са били почитани като божества на цялата територия на Египет, други - в отделни части на страната, а трети - само в една конкретна местност.

Както и да обясняваме произхода на тотемизма въобще, и генезиса на египетския тотемизъм в частност, безспорно е, че конкретната географска среда на египтяните, фауната и нейната многообразна роля в живота им са били съществени фактори за възникването на конкретни форми на египетския тотемизъм и превръщането му впоследствие в култ към животните.

Отглеждането на добитък заема важно място в стопанската дейност на населението много преди обединението на Египет¹⁴, затова още в дълбока древност започва обожествяването на едрия рогат добитък. По времето на I династия съществува култ към бика Апис (др.-егип. ^{*1} *hp*, гр. Απισ, коптски ^{*2} *zā'ā*)¹⁵. Свещеният бик е едно от божествата в Мемфис.

Нашите сведения за култа към Апис са почерпани главно от много по-късни източници - от времето на Новото царство и от произведенията на античните автори.

С култа към Апис е свързано едно от най-сензационните открития в историята на египтологията, направено през XIX в. Френският египтолог Огюст Мариет бил изпратен в Египет за закупуване на *коптски*^{*3} ръкописи от манастирите. За да получи достъп до коптските манастирски книгохранилища, той трябвало да си осигури подкрепата на коптския патриарх, но последният се отнесъл твърде недоверчиво към младия френски учен¹⁶. Разполагайки с пари за закупуване на ръкописите и обхванат от жажда за някаква дейност, Мариет на своя отговорност започнал разкопки. Той си спомнил описаните от Страбон (XVII, 807) сфинксове, намиращи се край Мемфис, направил археологическо изследване и се натъкнал на некропола на Аписите - Серапеума. Предприетите по-късно разкопки със средства, отпуснати от френското правителство, довели до изследването на целия Серапеум. В него били открити погребения на 64 бика, множество *стели*^{*} и други паметници от най-различен характер. Така започнала блестящата кариера на О. Мариет, който станал организатор на Службата за египетски старини и неин пръв директор.

Мемфиският Серапеум представлява грандиозно подземно съоръжение с огромни каменни саркофази за мумиите на биковете. На специални стели са изписани дати: на раждането, на "встъпването в длъжност Апис" и на смъртта - с точност до един ден от царуването на отделните фараони¹⁷. Трябва да подчертаем, че преданието за 25-годишната продължителност на живота на Аписите (след това според преданието ги удавяли) не се потвърждава от паметниците - в Серапеума са погребвани и свещени бикове, живели доста по-дълго.

Погребалният ритуал на Аписите е имал изключително голямо значение. Свидетелство за това е *демотическият*^{*} *папирус от Виена*, който съдържа подробни наставления за изпълнението на ритуала¹⁸. Най-ранното погребение на Апис в мемфиския Серапеум се отнася към времето на Аменхотеп III, а най-късното е преди началото на новата ера.

1. Фетишизъм и тотемизъм

Живият Апис се е намирал в Апейон - специално помещение, за което споменава Херодот (II, 153) и което Страбон (XVII, 807) нарича "двор"¹⁹. Сведенията на античните автори за Апис са противоречиви. Страбон (XVII, 807) твърди, че "челото му и други малки части от тялото са бели, а останалите части са черни; по тези признаци избират бика, подходящ за наследник, когато умре почитаният". Херодот (III, 28) описва Апис по следния начин: "Той е черен, на челото си има бял квадрат, на гърба - изображение на орел, а под езика - на бръмбар". Другите автори, различавайки се в детайлите, са единодушни, че Апис е черен.

Какво представлява все пак Апис според египетските източници? Свидетелствата не са еднозначни. Първо, тъй като Апис е мемфиско божество, той се свързва с мемфиския бог Пта. В *Големия папирус Харис I* (44.9) за Апис се казва, че той е душа (b') на бог Пта. Второ, Апис се разглежда като *оракул** (*whm*) на бог Пта²⁰. И последно, бикът се обединява с бог Озирис в божество Апис-Озирис. Но синкретичното Апис-Озирис съвсем не е тъждествено на името Озирис-Апис. Така се нарича умрелият Апис в знак на това, че след смъртта си, както всички умрели дотогава, се е превърнал в Озирис²¹. Запазени са много бронзови статуетки на Апис със слънчевия диск между рогата.

Култът към Апис е бил общоегипетски, признавал се е и от персийските царе (Дарий I), и от *Лагидите*^{*4}, и даже от римските императори. Съдържанието и формите на този култ към Апис през различните епохи - например по време на Средното или Старото царство, и по-късно, по саиско време, би трябвало съществено да се различават. За съжаление, не разполагаме с достатъчно информация в тази насока.

Апис не е единственият обожествяван бик. В Хелиопол са почитали черния бик Мневис (гръцка форма, древноегипетската е *Mr-wr*). Подобно на Апис, той живеел в специално помещение, а след смъртта тялото му бивало мумифицирано и

погребвано. Показателно е, че се е практикувал същият погребален ритуал, както при хората. Открити са заупокойни скарабеи (бръмбари), "заместители" на сърцата на бикове Мневис, а на един от тях е разчетена формула, почти тъждествена с формулата върху скарабеите, употребявани при мумифициране на хора²². Бикове били погребвани в хелиополския Серапеум. Мневис се смятал за *оракул* на бог Ра²³ и негово въплъщение на земята. Култът към Мневис е документиран в паметници от времето на XVIII династия, но без съмнение може да бъде отнесен и към много по-ранни епохи.

По-късно в Хермонт бил обожествяван бикът Бухис, черно-бял на цвят. (*Бухис* е гръцката форма на името, древноегипетската е *bh*). Той бил свързан с бог Монту. Недалеч от Хермонт се намира специалният некропол на тези бикове - Бохеум. Култът към тях процъфтява по времето на XXX династия и при Лагидите²⁴. Струва ни се интересно да отбележим, че цветната иконография на бикове Бухис не е издържана в реалистичен стил: в много случаи те са изобразени не черно-бели, а червеникавокафяви²⁵.

Бикове с бяла и черна окраска се срещали много рядко и затова били строго опазвани. Придобиването по частен път и особено убиването на бик, имащ признаци, които биха могли да се определят като свещени, строго се е наказвало дори в епохата на Новото царство. Един от жреците на бог Амон от времето на XXII династия изтъква като своя особена заслуга факта, че е спасявал бикове с такава окраска - не позволявал да бъдат убивани (стела 42430 от колекцията на Каирския музей)²⁶.

Култовете към тези бикове, особено към Апис, получават широко разпространение в Мемфис. В други райони обаче се утвърждават култове към други бикове (например в Кинопол съществувал култ към бика *bh*, който е герой и в приказката за двамата братя) и към крави - някои от тях се споменават в различни митове.

1. Фетишизъм и тотемизъм

Много интересно е уникалното изображение от времето на XXI династия в гробницата на жреца на бог Амон, Неспнефхор, в Тива: жрецът и жена му поднасят дарове пред три жертвеника, поставени пред крави. Всяка крава е с различна корона на главата²⁷.

Култът към бикове и крави се среща предимно в района на Делтата. Това е съвсем естествено - през цялата история от съществуването на Египет Делтата е била богата на пасища. Но тук трябва да отбележим, че не е бил обожествяван целият рогат добитък, а само отделни негови представители.

Широко разпространение получава култът към крокодила, олицетворяващ бог Себек. Едва ли можем да се съгласим с Кеес, че в додинастичен Египет думата "Себек" означавала "крокодил". Кеес не подкрепя твърдението си с никакви лексикографски данни за доказателство²⁸. "Себек" е името на божеството²⁹. В египетския език са съществували двадесет различни обозначения за "крокодил", но сред тях не фигурира думата "себек"³⁰. Култът към крокодилите възникнал в районите, където тези животни били най-разпространени. "Самата природа на страната дава обяснение защо култът към крокодила се среща предимно в райони с речни острови. На тези места бързеите и стръмните отвесни брегове са криели опасности за плавателните съдове по Нил, както и около заблатените местности с езера и множество речни ръкави"³¹. А долината на Нил изобилства с такива райони.

"Нравът на крокодила и отношението му към другите животни и към човека би трябвало да създадат у египтяните представата за "неблагодарно", зло и погубващо другите същество, опасно за всичко живо, което се приближи до него. Египтянинът, както и днешният суданец, не може да не изпитва потрес и ужас от безпощадната хищност на крокодила, проявяващ своята жестокост към всички живи същества, с които е в състояние да се справи - от рибите до големите бозайници и човека. Съществувал е ужас от наглата му дързост, проявявана

във водата дори край самия бряг, близо до човешките жилища; от хитростта и коварството му, с които причаква жертвата, и мълниеносната му, носеща сигурен успех стремителност, с която се нахвърля върху нея. В първобитния Египет са били нещо обикновено многобройните нещастни случаи със животни и хора - жертви на крокодилите, документиращи от съвременните пътешественици в Судан³². Споменът за тях се е запазил както при туземните, така и в класическите и старохристиянски паметници и свидетелства. В египетските релефи често се среща изображение на крокодил, който причаква минаващите през реката стада и пастири. За защита от крокодилите са измисляли специални магически формули - заклинания, отправяни към чудовищата, за да не нападат хората и добитъка. Понякога се обръщали към самите богове с жалби срещу хищниците и с молби за спасение. Според думите на някои класически и древнохристиянски писатели, появяването на крокодили по крайбрежието на Нил било обикновено явление в някои части на Египет, например в Хемис. Миенето на краката, пълненето на съдове с вода и дори плаването по Нил около Коптос, Омбос и Арсиноя били съпроводени с опасността човек да стане жертва на някой крокодил. Зловещата "репутация" на крокодила като нагъл хищник е намерила ярко отражение и в това, че някои думи за обозначаване на лоши душевни качества и свойства писмено са определени със знака на крокодила³³.

В много текстове крокодилът Себек се разглежда като сигурен защитник на боговете. Смятало се, че неговата свирепост и другите му плашещи качества отпъждат от боговете силите на злото и мрака.

В епохата на Средното царство в Тива били популярни *теофорните** имена Себекемсаф и Себекхотеп, които означават съответно "Себек е неговата защита" и "Себек е доволен". Те свидетелстват, че в представата на древните египтяни Себек можел да бъде защитник не само на боговете, но и на хора-